

סלע-שפי, רקפת 1999 ההשתייכות התרבותית של המשפטנים והתארגנותה של התרבות המשפטית בישראל מתקופת המנדט עד העשור הראשון למדינה. דו"ח מסכם, מוגש לקרן הלאומית למדע, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ינואר 1999.

© רקפת סלע-שפי 1999

ההשתייכות התרבותית של המשפטנים
והתארגנותה של התרבות המשפטית בישראל
מתקופת המנדט עד העשור הראשון למדינה

ד"ר רקפת סלע-שפי
היחידה למחקר התרבות
אוניברסיטת תל-אביב

דו"ח מסכם
מוגש לקרן הלאומית למדע,
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

ינואר 1999

תקציר

מחקר זה עוסק בצמיחתו ובהתארגנותו של שדה המשפט העברי/הישראלי בתקופת היישוב וראשית המדינה, ובשאלת מעורבותו או שוליותו היחסית של שדה פעולה זה בהקשר הכללי של היוזמה לבניית "התרבות העברית". המחקר מתמקד בשני אספקטים עיקריים: (א) האופוזיציה המבנית בין שני מוקדי כוח בקרב הקהילה המשפטית בזמנו, כלומר, בין שתי קבוצות "נותני הטון" שנבדלו ביניהן בדפוסי הפעולה שלהן והתחרו בשלבים מסויימים על עמדת הבכורה בשדה המשפטי – אנשי "המשפט הלאומי" מצד אחד, והקבוצה ה"גרמנית" מצד שני. (ב) שאלת הצלחתו או כשלונו של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב (1935–1959) לשמש סוכנות חשובה בעיצובו של שדה הפעילות המשפטית בשעתו.

מסקנות המחקר העיקריות הן אלה:

1. אנשי "חזון התחיה הלאומית" אימצו את דגם הפעולה של "תכנון העתיד" ו"הכשרת הציבור", מתוך שאיפה להקמת תשתית משפטית כלל לאומית ו"עברית" אוטונומית, וראו עצמם כחוקרים ומורים יותר מאשר כעורכי דין. אך על אף שדגם פעולה זה שלט בבנייתם של שדות תרבות אחרים של היישוב, בתחום הפעילות המשפטית לא התקבלו יוזמות "תכנון תרבות" והריטוריקה הלאומית כאופציות מכוננות של השדה, ומחולליהן נשכחו מן התודעה ההיסטורית של בניית התרבות העברית. לעומתם, יתרונה של החבורה ה"גרמנית", שלא השתתפה בפולמוס זה, אלא בלטה דווקא כעילית מקצועית, היה בכך שהיתה מלוכדת יותר כחבורה על בסיס קשרים אישיים וסגנון חיים, ומקושרת יותר, הן עם הפקידות המנדטורית ומערכת המשפט שלה והן עם הנהגת היישוב. בסופו של דבר, קבוצה זו היא שקיבלה לידה את הקמת הממסד המשפטי הממלכתי עם הקמת המדינה. באופן כזה שימשה לה הפעילות המשפטית כזירה נוחה לגיבושה כקבוצת כוח בחברה בכלל, כחלק מן ההתארגנות הקבוצתית של יוצאי מרכז אירופה.

2. בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב פעל בתנאים קשים, מתוך מאבק מתמיד על הכרה אקדמית ועל תמיכה חומרית, הן כלפי הרשויות בתקופת המנדט והן כלפי מדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה, ומתוך נחיתות מראש ביחס למוסדות אחרים להשכלה גבוהה בארץ. לפיכך הישרדותו היציבה יחסית (ואפילו פריחתו) של בית הספר במשך כמעט עשרים וחמש שנים תוסבר ברמת הביקוש ב"שוק החופשי": מורים ותלמידים כאחד ראו בו אופציה בלעדית של השכלה גבוהה בתל-אביב. לאור זאת, הדגש על הציביון הלאומי והאקדמי שדוברי בית הספר הקפידו ליחס לו היה בעל פונקציה ריטורית יותר מאשר שיקול מעשי, כאסטרטגית בידול וצבירת יוקרה, ביחס למוסדות ההשכלה האחרים. בפועל, הפטריוטיות וההשכלה הרחבה לא היו השיקולים הבלעדיים או המכריעים בבחירה במוסד, אלא השאיפה לרכישת מקצוע מועדף, והסיכוי הפרגמטי להשתלבות בשוק העבודה (אמנם רק אחוז קטן של הבוגרים הצליחו לקבל הסמכה במקצוע; רבים יותר השתלבו במשרות אחרות, בעיקר פקידות).

1. פעילות המחקר בתקופת מימונו על ידי האקדמיה

המחקר נערך בין השנים 1994/5–1997/8 (התקופה כוללת הפסקה, בהסכמת האקדמיה, בסמסטר א' של שנה"ל תשנ"ז; והארכת המחקר בשנה אחת, בהסכמת האקדמיה, ללא תיקצוב נוסף). במחצית הראשונה של ניהול המחקר עבדו איתי עוזרות המחקר: רות ויטלה ויעל נאמן (1994/5–1995/6); במחציתו השנייה עבדו איתי, למשך תקופות שונות, המלגאים (בחלקי מלגה): נורית קירש (1997), דנה קפלן (1997/8) ויובל עמית (1998).

2. יעדי המחקר ומסקנות ביניים

המחקר עוסק בשאלת התהוותו והתארגנותו של שדה המשפט כשדה תרבותי מובחן ביישוב היהודי בתקופת המנדט וראשית המדינה (כלומר, הן בהתהוות הקהילה המשפטית, על רבדיה השונים, והן בהתארגנות

הפעילות המשפטית, כפעילות מוסדית בעלת דינאמיקה פנימית משלה). מטרתו היא לברר מה היה מקומו של שדה זה באירגון – ובבניה המתוכננת – של התרבות העברית/הישראלית באותה תקופה. נקודת המוצא למחקר היתה הניסיון לברר את הגורמים לתחושת "זרותו" או "שוליותו" של שדה פעולה זה בהקשר "התרבות העברית" המתהווה בתקופת היישוב. תחושה זו קיבלה את ביטויה המובהק בעצם העובדה שעד לשנים האחרונות לא עורר שדה פעולה זה עניין ממשי מצד חוקרי תולדות היישוב ותרבותו, ונשאר בבחינת עניין זניח בהיסטוריה הקאנונית של התרבות העברית בארץ-ישראל.

מחקר זה הוא אחד הנסיונות הראשונים להתמקד בשאלת המבנה והתשתית החברתית-תרבותית של שדה המשפט, ומעורבותו בעיצוב התרבות המקומית בשלבי היווצרותה. על אף הפריחה, בשנים האחרונות ממש, של העיסוק בשאלות "משפט וחברה" או "משפט ותרבות", עדיין נעשים מחקרים אלה בדרך-כלל מהפרספקטיבה ה"פנימית" של חקר המשפט, ומתמקדים עדיין בניחותה ה"תכנים המשפטיים" (הנורמות והערכים המשפטיים כשלעצמם, כפי שהם מתגלים ביוריספרודנציה ובפרקטיקה המשפטית גופא), והשלכותיהם לגבי תפיסות עולם ונורמות חברתיות כלליות (ראה, למשל, זלצברגר ועוז-זלצברגר 1998; להב 1992; לחובסקי 1998; מאוטנר 1993; שחר 1992; שמיר 1998). הקהילה המשפטית כקבוצה חברתית ושאלת ההאביטוס ובנית המוסדות של השדה, כאספקטים של אירגון החיים של הפועלים בתוכו ותפיסת מקומם במרחב החברתי של היישוב היהודי העירוני בזמנו, לא נדונו עד כה כנושא מחקר לעצמו.

בשלב הראשון של המחקר ביקשתי לבדוק שני עניינים: (א) ההשערה בדבר אי-המעורבות היחסית של הפעילות המשפטית בדינאמיקה החברתית-פוליטית ששלטה באירגון החיים הציבוריים ביישוב; (ב) ההשערה בדבר שונות "הפרופיל התרבותי" (הערכים, דפוסי הפעולה, ההעדפות וסימני הסטאטוס, והקשרים החברתיים) של הקהילה המשפטית, כקבוצה חברתית הנבדלת, לפי ההשערה, במוצאה ה"מרכז-אירופי". לפי אותה השערה, היתה זו קבוצה שהביאה איתה רפרטואר תרבותי אחר, והניחה – לא מתוך פעולה מתוכננת – תשתית של "תרבות אזרחית" לא מגויסת למפעל הלאומי, בבחינת "אופציה סמויה" (אלטרנטיבית) לאירגון התרבות המקומית המתהווה. בהקשר הזה, ביקשתי לבדוק את הבסיס העובדתי לרושם הפופולארי הנפוץ בדבר הצביון הדמוי-גרמני ("ה"ייקי") של פרופיל המשפטן העברי.

כפי שצינתי כבר בדו"ח הביניים (שפי 1996), ממצאי המחקר הובילו לשתי מסקנות בולטות:

2.1. ראשית, מתוך נתונים סטטיסטיים על אוכלוסית עורכי-הדין ותלמידי בית-הספר למשפטים בתקופת היישוב, קשה להצביע על אוכלוסיה זו כעל קבוצה אחידה ונבדלת בהרכבה מבחינת מוצאה ונטיותיה התרבותיות. ביחוד אין עדויות לדומיננטיות של יוצאי מרכז אירופה כמרכיב באוכלוסיה זו (ובודאי לא ל"ייקים" דווקא). ככלל, נראה שהרכבו הדמוגרפי של ציבור העוסקים במשפט בתקופת היישוב לא היה שונה באופן קיצוני מזה של קבוצות סטאטוס אחרות, כגון עסקנים פוליטיים, אנשי חינוך, פקידים, ואפילו מוסיקאים, סופרים או אמנים. עם זאת, נכון שמבחינת ההשכלה המשפטית, היתה בליטות לאוריינטאציה המרכז-אירופית. עובדה זו עולה הן מתוכנית הלימודים של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב ומהרכב סגל המורים שלו, והן – לפחות במה שנוגע ל"אנשים הבולטים" בשדה – ממסלולי הלימודים של מי שהגיעו לארץ כבר כמשפטנים, וביניהם, גם ילידי מזרח אירופה, שרבים מהם רכשו את השכלתם המשפטית, לפחות בחלקה, באוניברסיטאות בגרמניה. אך נראה, שגם מבחינה זו לא היה הבדל בין עורכי-הדין לבין בעלי מקצועות אחרים.

לאור הממצאים האלה, התעורר הצורך להסביר את הבליטות של הפרופיל המרכז-אירופי/גרמני בדימוי המקובל של הקהילה המשפטית בארץ (עורך-הדין ה"ייקי" כאב-טיפוס). כאמור, אחד ההסברים האפשריים לכך הוא, שדימוי זה מתייחס לאתוס המקצועי שהונחל באמצעות רכישת ההשכלה הפורמאלית. אך מעבר לכך, הממצאים העומדים לרשותנו מחייבים לעשות הבחנה בין ציבור עורכי-הדין בכלל (שלגביו ממילא קשה למצוא בתעודות שבידנו בסיס מוצק לזיהוי פרופיל תרבותי ברור, ובודאי לא אחיד), לבין העילית המשפטית, כלומר, אותן קבוצות של עסקנים או המקצוענים הבולטים, שבנו את השדה והכתיבו את תדמיתו

(לגביהם עומד לרשותנו תיעוד רב יותר). נראה שההסבר להשלטת הדימוי הזה נעוץ בהבדלי הזהות וסגנון הפעולה של קבוצות "נותני-הטון", שהתמודדו (לא בהכרח באופן מודע ומוצהר) על העמדה הבכירה בשדה.

2.2. שנית, בכל מה שקשור להתארגנות הפנימית של השדה המשפטי, אי-אפשר להתעלם מהכתיבה הפולמוסית הענפה בשעתה בשאלת בנייתה של "תרבות משפטית", וביחוד לא מהשימוש הרב בריטוריקה של המגויסות הלאומית שאפיינה אותה. כתיבה זו מצביעה על האנרגיה והלהט שהושקעו בתיכונן – ובנסיונות להקים – מערכת משפטית הגמונית ואוטונומית ליישוב היהודי. מעיון בחומר הרב שהצטבר בנושא, נראה כאילו גם מבחינה זו לא נבדל השדה המשפטי משדות תרבות אחרים בתקופת היישוב. כלומר, נדמה שהדינאמיקה של התהוותו לא היתה שונה כביכול מהדינאמיקה ה"אופיינית" המתוארת לגבי שדות אחרים (כגון הפוליטיקה, החינוך, הספרות והאמנויות), שדות שזכו לתשומת לב רבה יותר במחקר, ונתפסים כזירות מובהקות של כינון "התרבות העברית" בארץ-ישראל (ראה שביט 1998). לפיכך מתעורר הצורך להסביר למה דינאמיקה זו "לא תפסה" בהקשר הספציפי של הפעילות המשפטית. כלומר, להסביר את חוסר הרלבנטיות של העמדות הלאומיות האקטיביסטיות האלה לגבי היווצרות דימוי המשפטן, ואת זניחותן של היוזמות בתחום המשפט, על אופיין הלאומי המובהק, מבחינת התודעה ההיסטורית של בניית התרבות העברית בתקופת היישוב.

3. המשך המחקר

לאור המסקנות והשאלות דלעיל, התרכזתי בהמשך מחקרי בשני העניינים העיקריים האלה: (1) איתור הקבוצות המובילות בזירת הפעולה המשפטית (היהודית) בתקופת היישוב, וניתוח יחסי הכוחות ביניהן מבחינת שליטתן והכתבת מבנהו ודימויו של שדה המשפט בארץ. (2) ניתוח "כישלוננו" או "הצלחתנו" של הניסיון לבניית המוסדות המשפטיים העבריים, שנעשו ברוח המפעל הלאומי, ולכינונם כישות בת-קיימא, כחלק אינטגרלי של החיים החברתיים ביישוב ומתכונן תרבותו. בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב שימש כאן כמקרה מבחן (יצוין, שעל אף שלימודי משפטים היוו רק אחת הפקולטות במוסד זה, המאבק על קיומו התרכז למעשה בשאלת מעמדו ומטרותיו של המוסד בתחום הפעילות המשפטית).

בהתאם לכך, התנהלה העבודה במחצית השנייה של המחקר סביב שלושה צירים מרכזיים:

3.1. קיימנו ריאיונות עם עשרה מבוגרי המגמה למשפטים בבית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, משנותיו הראשונות ועד ראשית המדינה. כל המראיינים הוסמכו כעורכי-דין, ועסקו בעריכת דין או בשיפוט, או עדיין עוסקים במקצועות אלה (ערכה את הריאיונות: דנה קפלן). כן רואיינו יעקב יריב, מי שהיה מזכיר בית הספר משנת 1951, וחיים צדוק, שנמנה עם סגל המורים שלו במשך שנים אחדות לאחר קום המדינה. מטרת הריאיונות היתה לחשוף עמדות של "הציבור" ביישוב כלפי מקצוע עריכת-הדין בכלל (יוקרת המקצוע, הביקוש לו וסיכויי השתלבות בו, וכד'), וכלפי בית-הספר, כמוסד ספציפי, בפרט. כן רצינו לקבל אינפורמציה מפרספקטיבה נוספת ("מלמטה") על חיי היומיום בבית-הספר, האוירה בו, מעמדו ביחס למוסדות השכלה אחרים (ביחוד ביחס ל"שיעורי המשפט" המנדטוריים בירושלים), היומרה האקדמית/אידיאולוגית שלו, היחסים בין מורים לתלמידים, וכד'. כל זאת לצורך השלמת התמונה המתקבלת מהחומר הארכיוני הקיים בנושאים אלה (ראה שפי 1996).

3.2. ניסינו לאתר את הקבוצה הדומיננטית של מקימי בית-הספר ודובריו, מי שהיו הרוח החיה בו, ולאפיין את פעילותם לפני הקמת בית-הספר. יצאנו מההנחה שהקמת בית-הספר וניהולו היו מבחינתם של אנשים אלה שלב נוסף במסגרת שאיפתם לתכנן ולהקים מיסוד משפטי עברי, אוטונומי וריכוזי. פלטיאל דיקשטיין ושמואל איזנשטדט היו הנציגים הבולטים של קבוצה זו, לאורך שנים (ריכזה את החומר בנושאים אלה: נורית קירש). בהקשר זה בדקנו גם את נסיבות פעילותו וקשייו של "משפט השלום העברי" שפעל בארץ (להלכה – עד סוף המנדט; למעשה, דעכה פעילותו כבר בסוף שנות העשרים). מוסד זה, הנתפס בדרך-כלל כאפיזודה מרכזית (וכושלת) בתיאור הניסיון למיסוד מערכת משפט אוטונומית של היישוב היהודי, טופח על

ידי אותה קבוצה שגרעינה היה מאנשי "חברת המשפט העברי", שראשיתה עוד במוסקבה, ושמטוה יצאו גם היוזמים של בית-הספר והעומדים בראשו (על אף שהיוזמה להקמת בית-הספר נהגתה כבר בסוף שנות העשרה, הוא הוקם בפועל רק בשנת 1935, לאחר שמוסד משפט השלום העברי איבד כבר את סיכויו). כן בדקנו את האפקטיביות של מטאפורת "התחייה העברית", ובכלל זה את השימוש במטאפורה "חלוצית" (כגון מתחום החקלאות או הגאולה הרוחנית), בריטוריקה של אותם פעילים בהקשר של היוזמות האלה. תפיסה המשפטית כשלעצמה, ולא לדפוס הפעולה והאירגון של הקבוצות השונות שהיו מעוניינות בהשלטת תפיסה כזאת או אחרת.

בכל העניינים האלה יש כדי להסביר את יומרותיו המוצהרות של בית-הספר למשפטים בתל-אביב, את מעמדו בנסיבות קיומו בפועל, ואת סיכוייו (או חוסר סיכוייו) להוות סוכנות חשובה בגיבוש שדה המשפט בזמנו (הן בהכשרת כוח-האדם ובטיפוח "נבחרת", והן בקביעת הנורמות שלו). לאור זאת, ניתן להעריך את "כשלונו" או את "הצלחתו" של המוסד, לטווח הקצר ולטווח הארוך.

3.3. ערכנו סקירה פרוסופוגראפית של החבורה ה"ייקית" כדי לאפיין את פעילותה בשדה המשפטי (ריכוז נושא זה: יובל עמית). בניגוד לקבוצת "התחייה הלאומית במשפט" הנזכרת למעלה, שגיבוריה – ופעולתה – נשארו בצל הזיכרון ההיסטורי, והיה צורך להעלות אותם מנכחי הארכיון, במקרה זה מדובר בחבורה הרבה יותר מסומנת מראש ומתועדת היטב. נציגיה הבולטים של חבורה זו (פנחס רוזנבליט [רוזן], ישראל זמורה, חיים [הרמן] כהן, ואחרים) נכנסו ל"היסטוריה הרשמית" של התרבות העברית, ולו רק הודות לעובדה שעם קום המדינה, הם היו מי שבנו את מערכת המשפט שלה, ועמדו בראשה. המטרה היתה איפוא לנתח את הרשת החברתית ואת סגנון הפעולה של חבורה זו, כבסיס לגיבושה כקבוצה נבחרת בשדה המשפט, וכזאת – לכינונה כקבוצת עילית בתרבות העברית/הישראלית.

4. סיכום ממצאי המחקר ומסקנותיו

4.1. הקבוצות המובילות בשדה ויחסי הכוחות ביניהן

התארגנות השדה ומיקומו במרחב החברתי-תרבותי הכללי הוכתבו על ידי שתי קבוצות עיקריות של משפטנים, אנשי "המשפט הלאומי" מכאן, ואנשי "השוק החופשי", ובתוכם החבורה "הגרמנית", מכאן. שתי הקבוצות התחרו ביניהן (לא בהכרח במודע, ולא דווקא באופן מאורגן וגלוי) על השליטה בשדה ועל ניכוס ההון התרבותי שייצר. לא מדובר במאבק ממוקד בין מפלגות, אגודות ממוסדות, או חבורות מוגדרות היטב (אף כי שיוך מפלגתי, חברות באגודות מקצועיות, או שליטה במוסדות היו בודאי גורמים חשובים במאבק זה), אלא בהתמודדות, לעיתים אפילו סמויה, בין המחזיקים בדפוס פעולה ובדימויים עצמיים נבדלים. בכל קבוצה כזאת ניתן להצביע על מספר מצומצם של החברים המובהקים בה, אך הפרמטרים לזיהוי הקבוצות, והגבולות המפרידים ביניהן, אינם חד-משמעיים (אפילו לא הפרמטרים הצפויים ביותר, כגון מוצא, קשרי משפחה וחברות, עמדות אידיאולוגיות ומקצועיות, וכו'). למשל, נציגי שתי הקבוצות עסקו בתקופות שונות בהוראה הן ב"שיעורי משפט" המנדטורי והן בבית-הספר למשפט ולכלכלה בתל-אביב, על אף שבית-הספר התל-אביבי למשפט הוצג כאופוזיציה למוסד המנדטורי, ושיתוף פעולה עם המימשל נתפס, בהתאם לשיוך הקבוצתי, או כאופורטוניזם או כתבונה פרקטית. נציגי שתי הקבוצות כאחת עסקו בתקופות שונות בהוראה הן במוסד המנדטורי והן במוסד העברי. באופן כללי ניתן להצביע על שתי קבוצות, הנבדלות ביניהן באספקטים האלה: (א) דגם של פעולה מאורגנת, (ב) ריטוריקה ופולמוס, (ג) סגנון חיים (ובכלל זה קשרים חברתיים ותפיסה מקצועית).

קבוצת ה"המשפט הלאומי", בעיקר יוצאי מזרח אירופה (שגרעינה היה "חברת המשפט העברי" המוסקבאית), אימצו באופן מוחלט את דגם ה"שליחות", כלומר, של מי שמדבר ופועל בשם העם ולמענו, לאור חזון בניית הישות הלאומית, באמצעות תכנון לעתיד, ופעולה ריכוזית בקנה מידה של כלל החברה. במסגרת מודל החברה האידיאלי הנכלל בחזון הזה, הם הציגו את "תחיית המשפט העברי" כרכיב הכרחי בכינון הישות הלאומית, וכמכשיר ראשון במעלה הן ל"חינוך העם" והן לביטוי "רוחו המיוחדת". בהתאם

לכך, הם החשיבו מאד את העיסוק בחקר ההיסטורי של המשפט העברי, ובכתיבה תיאורטית ופולמוסית, עסקו בניסוח פרוגרמה וכללי פעולה, והתמסרו לחינוך והפצת הידע המשפטי, כגון באמצעות הוצאת ספרים (דיקשטיין מציין שעד 1946 יצאו לאור על ידי מורי בית-הספר למעלה משלושים "ספרי מדע ולימוד"; דיקשטיין 1946), או עריכת כתבי עת משפטיים (המשפט 1927) בעריכת איזנשטדט; הפרקליט [[1943]], בראשיתו בעריכת דיקשטיין), וכן באמצעות הכשרת סגל משפטי עברי. מעיון בעלונים, בתוכניות לימודים ובתזכירים של בית-הספר, וכן מעדויות התלמידים עולה, שבית-הספר נועד לשמש סוכנות ראשונה במעלה של בניית התודעה המשפטית העברית (ראה, למשל, ספר השנה של בית-הספר לשנת 1947/48).

לעומתם, החבורה ה"גרמנית" לא השתתפה בפולמוס הזה ולא עסקה בדרך-כלל בכתיבה, לא תיאורטית ולא פרוגרמטית, או ביוזמות של חינוך העם ותיכנון העתיד. אמנם רוב רובם של השחקנים המובילים בשדה המשפט בתקופת היישוב – ובכלל זה יוצאי מרכז אירופה – היו ציונים, והמחויבות למפעל הלאומי היתה אלמנט הכרחי בריטוריקה של נציגי כל הגופים הרלבנטיים (ובכלל זה, אגודות עורכי-הדין והסתדרות עורכי-הדין הארצית, שהיו גופים פחות מגויסים). אבל דגם ההתארגנות של יוצאי גרמניה – בהמשך לקו המעשי של הציונות הגרמנית – היה יותר פרגמטי ולוקאלי. בניגוד לאנשי קבוצת ה"תחייה", שראו עצמם בראש ובראשונה שליחי ציבור ואנשי מחקר והגות (וכפי שעולה מעדויות שונות, לא הצטיינו דווקא בפרקטיקה המשפטית), אנשים אלה הצליחו בדרך כלל להשתלב במערכת המשפט הקיימת כיחידים, כבעלי משרדים פרטיים בעלי שם, או כנושאי משרות ממשלתיות. עסקנותם הציבורית בתחום המשפט התבטאה בתחום אגודות עורכי הדין שטיפלו בבעיות השעה של המקצוע, יותר מאשר בהקמת מערכת משפט כוללת אלטרנטיבית. לעומת זאת, בולטת מאד הרשת החברתית ההדוקה שקישרה ביניהם, על בסיס קשרי משפחה, שכנות, עבודה או ידידות, וביחוד מוצא ולשון משותפים, כמו גם השתייכות למערכת אירגונית אחת שראשיתה היה בגרמניה והמשכה בגופים הארגוניים-מפלגתיים של יוצאי מרכז אירופה בארץ. בניגוד לעירפול הרב בנושאים אלה לגבי אנשי "התחייה" (ביחוד בולט העדר עדויות מסוג זה לגבי דיקשטיין ואיזנשטדט, שפרסמו והתארגנו ללא ליאות, וידם היתה בכל), לא חסרות עדויות על ערוצי האינטראקציה הרבים בינם לבין עצמם ועל תחושת ה"משלנו" של החבורה ה"גרמנית" (ראה, למשל, בונדי 1990; מיכל זמורה 1997; יומן אורי ידן [1951–1948] 1990; ששר 1990; ועוד).

הפרדוקס הוא לכאורה בכך, שדווקא דגם ה"מפעל הלאומי" שהיה דומיננטי בהתארגנות שדות תרבות אחרים ביישוב, לא התקבל כאופציה השלטת באירגון שדה משפט, ולא זיכה את מבצעיו בעמדות שליטה בשדה, ובכבוד ובכוח הנצבר בידי תופסי עמדות אלה בדרך-כלל (ראה Ben-David 5915). והראיה היא "היעלמותם" של גיבוריו הראשיים מן הזיכרון ההיסטורי (אפילו בתחום המשפטי עצמו). מעבר לבעיות אישיות, שיכולות אולי להסביר את כשלונן של דמויות ספציפיות (רבים מציינים את חוסר הכריזמטיות של דיקשטיין, ואת השתייכותו של איזנשטדט למפלגה הקומוניסטית, כמכשלות בקריירה הציבורית שלהם), נראה שפרוייקט תחיית המשפט העברי בכללותו לא הצליח ב"יחסי הציבור" שלו, ולא זכה לגיבוי, לא מצד הנהגת היישוב והמוסדות הציוניים בכלל, ולא מצד גורמים חשובים בתוך שדה המשפט בפרט. ההנהלה הציונית התנערה מתמיכתה בבית משפט השלום העברי כבר בראשית שנות העשרים, עם התפרקות ועד הצירים וסגירת המחלקה המשפטית שלו; בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, שפעל כחברה פרטית עד 1945 ["מכלל"], לא קיבל מימון מסודר משום גוף, למעט תמיכה משתנה לפרקים מעיריית תל-אביב, וגם לא הצליח לגייס תרומות; מצד האוניברסיטה העברית הופגן זילזול בבית-הספר, ובהתאם לכך, גם צמרת המשפטנים היהודים, ובתוכם הקבוצה ה"גרמנית", שכבר היתה בשנת 1935 עילית ותיקה ומקושרת עם הגופים הנזכרים, היתה מסויגת.

אדישותם של הגופים הציוניים בארץ ליוזמת ההקמה של ממסד משפטי לאומי הגמוני לא נחקרה עדיין די צרכה, אבל מן הממצאים שבידנו עולה שההסבר לכך הוא כפול:

(א) ברמה האידיאולוגית, אירגון מערכת משפט אוטונומית לא היה מראש על סדר היום של הציונות המעשית. גם דגם "האדם העברי" שטופח על ידי יזמי המשפט הלאומי ("המשפטן הלאומי" כ"חלוץ") לא

השתלב לא עם הדימוי הפרולטארי ולא עם הדימוי האינטלקטואלי של ה"חלוץ" – שתי האופציות הלגיטימיות בשעתן לזהות האדם העברי המועדפת, ולכן נדחה ברמת הדיון הציבורי. יתר על כן, נראה שדגם זה של משפטן עברי היה חסר סיכוי מול הדימוי השליילי הפופולארי של עורך הדין כמקצוע נצלני ולא פרודוקטיבי (כפי שעולה בייחוד מדיוני אגודות עורכי הדין, המנסים להיפטר מדימוי זה; לעדויות מן השיח הציבורי ראה, למשל, לבנברג 1956; נאמן 1955; נעמן 1957).

(ב) ברמה המעשית, נראה שליזמי ה"משפט הלאומי", על אף הדמיון בהאביטוס שלהם לעסקני-הציבור בתחומים אחרים, לא היו מהלכים בצמרת היישובית (לא נמצאו עדויות לזיקה מפלגתית בעלת השפעה או לקשרים אישיים שלהם עם ראשי המוסדות הציבוריים). מצד אחר, הם גם לא בלטו בדרך-כלל כאנשי מקצוע בשוק החופשי ולא תפסו בו עמדה חשובה. לעומת זאת, דווקא הקבוצה הגרמנית, כחלק מאותה עילית ותיקה, על אף ההאביטוס הנבדל שלה, היתה מקושרת היטב עם צמרת הממסד של היישוב, הן בזכות מגעיה עם הפקידות המנדטורית (אחדים מהם התמנו לשופטים במערכת המשפט המנדטורית, או שימשו מורים בבית הספר המנדטורי למשפט; ביחוד בולטים מהלכיו של זמורה "בחלונות הגבוהים"), והן כנציגים של המוסדות הגדולים (משרדם של זמורה, רוזנבליט, בר-שירה וקרונגולד ייצג את הסוכנות; ידן [היינסהיימר] ייצג את מקורות; רוזן היה חבר ההנהלה הציבורית בלונדון).

במלים אחרות, על אף שסגנון פעולתם של יוצאי גרמניה נתפס בדרך כלל כ"חריג" בתרבות המקומית (בייחוד בזמן העליה הגדולה בשנות השלושים; לדייונים על קשיי השתלבותם ראה, למשל, איזנשטדט 1933; ברכמן 1934), בהקשר הספציפי של שדה המשפט הוא היה אפקטיבי ומתגמל ביותר מבחינתה של אותה קבוצת עילית מצומצמת (שהתבלטה, כאמור, בלי פרופורציה לייצוגם של יוצאי גרמניה באוכלוסיה הכוללת של עורכי-הדין; ראה, למשל, גלבר 1990). דווקא בגלל האדישות היחסית לשאלת הפעילות המשפטית מצד יזמי התרבות הלאומית, היה שדה המשפט בבחינת "מקום פנוי" שהפך לזירה מוצלחת ביותר לגיבושה של "החבורה הגרמנית" כעילית חברתית וכקבוצת כוח. כוח זה תורגם עם קום המדינה גם לכוח פוליטי: העובדה היא, שדווקא הם, ולא יזמי המשפט הלאומי, קיבלו לידיהם את תפקיד בניית מערכת משפט כוללת ומוסמכת, ואת ניהולה.

4.2. שאלת כשלונו או הצלחתו של הניסיון לבניית מערכת משפטית לאומית: בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב כמקרה מבחן

כאמור, ברמה של מאבקי הכוח הגלויים, נראה שמדובר באופציה שנכשלה, הן מפני שמחולליה לא שרדו את ניפוי הזיכרון ההיסטורי, והן מפני שנדמה שלא היה לה המשך: מערכת המשפט שנוסדה עם קום המדינה על ידי קבוצה אחרת, כמתואר למעלה, לא נבנתה כהמשך לאותן יוזמות קודמות, אלא במידה רבה אפילו כאופוזיציה להן. ספציפית, בתחום ההשכלה המשפטית, התבטא הדבר במעמדו של בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב. אמנם, בשלבים הראשונים לפעולתו זכה לתמיכה מסוימת (שהתבטאה, למשל, במעורבותו של דיזנגוף בהקמת המוסד, או בשתדלנותו של זמורה בענייניו אצל "מנגנוני השלטון"). אך בסך הכל היחס למוסד זה היה מסויג. בסופו של דבר, בשנת 1949 הוקמה הפקולטה למשפטים באוניברסיטה בירושלים, מתוך התעלמות מבית-הספר התל-אביבי שהיה קיים כבר ארבע עשרה שנים, והוסיף להיאבק עוד במשך עשר שנים על זכות קיומו ועל ההכרה האקדמית בו על ידי ממשלת ישראל. פרשת יחסיו הבעייתיים של בית-הספר הגבוה בתל-אביב עם האוניברסיטה העברית, והנסיונות למזגו בשנות החמישים הן עם הפקולטה הירושלמית והן עם המכונים התל-אביביים שהיו הבסיס להקמת האוניברסיטה בתל-אביב (על סבך האינטרסים והמאבקים האלה ראה תיאור מפורט ומריר אצל רוזן [1959]; רק ב-1959 הפך בית-הספר באופן ממוסד לפקולטה של אוניברסיטת תל-אביב), וכל מסכת המאבקים של בית-הספר על קיומו בתקופה שקדמה לקום המדינה, ביחוד במגעיו עם הרשויות המנדטוריות ועם עיריית תל-אביב – כל אלה הסתיימו בכך שבית-הספר נבלע למעשה בממסד החדש, ולא שמר על מעמדו האוטונומי.

אך כאן עולה השאלה, איך יש לפרש את הממצאים, ואיך ליישב את "הכישלון הפוליטי" עם כוח שרידותו הרב של בית-הספר ברמת העשייה, המתבטא בתחום הדיון התיאורטי (למשל, באמצעות פרסום ספרים, או טביעת מונחים משפטיים), ובייחוד בהכשרת כוח אדם. על אף שחלק מתלמידי בית-הספר אפילו לא סיימו את לימודיהם, רבים מבוגריו השתלבו בשוק העבודה, ואפילו הגיעו לעמדות בכירות, בתחום המקצועי או כאנשי ציבור. אבל בראש ובראשונה מתבטא כוח זה בעצם העובדה, שבית-הספר הוסיף לפעול שנים רבות כל כך ברציפות, בתנאים קשים וכנגד כל הסיכויים לכאורה.

הבעיות המרכזיות של בית-הספר, שלא נפתרו למעשה עד לשנותיו האחרונות, היו: (א) חוסר הכרה בו כמוסד המעניק הסמכה, מה שגרם לתלות במוסדות השכלה בחו"ל ובבחינות חיצוניות של הממשלה. דבר זה גרם להארכת תקופת הלימודים ולנחיתות מראש של בוגרי בית-הספר בתל-אביב ביחס לבוגרי מוסדות בחו"ל או בוגרי המוסד המנדטורי "שיעורי משפט" שפעל בירושלים; (ב) חוסר תמיכה חומרית, ובכלל זה העדר מבנה קבע ותלות בשימוש בכיתות בתי-ספר שהעירייה העמידה לרשותו, והעדר ספריה מסודרת; (ג) יריבות חסרת סיכוי עם מוסדות אחרים להשכלה גבוהה בארץ, בשתי החזיתות: הן עם בית-הספר המנדטורי בגלל המונופול על לימודי משפט בארץ, והן עם האוניברסיטה העברית, בגלל היומרה ל"רמה אקדמית". מכל אלה עולה, שהתמיכה העיקרית לקיומו היציב יחסית של בית-הספר באה מצד התלמידים: ברמה החומרית, הנתונים מראים ששכר-הלימוד היה המרכיב העיקרי (בדרך-כלל כ-90%) בתקציב בית-הספר. ברמה האירגונית, הסטודנטים, שהיו מאוגדים באגודה חזקה כבר מהשנה הראשונה לקיום בית-הספר, היוו גוף מעוניין ומעורב מאד בפעולות בית-הספר ובטיפול בענייניו, כגון בחיבור והפצה של חומר לימוד, ואפילו במשא ומתן עם הגורמים השונים על מעמד בית-הספר, תנאיו, והתמיכה בו.

ואמנם, לצד הטון האפולוגטי שעולה ממסמכי בית-הספר ומתכתובתו עם הגופים הרלבנטיים, מתגלים גם פוטנציאל ההצלחה שהיה לו והפרגמטיזם שבניהולו, העומדים כביכול בניגוד לתדמית התיאורטית של מפעל "תחיית המשפט העברי" בכללותו (בבחינת "רעיון יותר מאשר ממשות"). מעבר לריטוריקה ה"לאומית" המודגשת של דובריו, מסתבר שבית-הספר מילא פונקציה משמעותית במסגרת יחסי ההיצע והביקוש למקצוע בשוק הרחב. להוציא את שנות המלחמה (1942–1943), מספר התלמידים בבית-הספר בכלל, ובמגמה למשפטים בפרט, עלה בהתמדה בשנות פעילותו עד לקום המדינה ובעשור הראשון לקיומה (מ-119 תלמידים בשנת 1935, ל-157 בשנת 1947/48, לפי נתונים שפורסמו בספר השנה של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב [1947/48]); היחס בין תלמידי משפטים לתלמידי כלכלה היה כשני שלישי ושליש. לאחר קום המדינה עלה מספר התלמידים ל-1500 [כולל השלוחה בחיפה]; ראה רודי (1959). במקביל, התרחב מוסד זה גם כמקום עבודה (רודי [שם] מציין שסגל המורים גדל מ-15 מרצים בשנת 1935 ל-127 "עובדים מדעיים" בשנתו האחרונה). מהראיונות עם תלמידי בית-הספר, וממסמכים אחרים הקשורים לפעילות הסטודנטים עולה, שבית-הספר ענה בראש ובראשונה על הביקוש להשכלה גבוהה בתל-אביב. מדבריהם מתברר, שהבחירה בלימודים בבית-הספר היתה בבחינת האופציה היחידה שעמדה לרשותם ("לא היתה ברירה", כדבריהם). ראשית, מסתבר, שמתוך רשימה אידיאלית של מקצועות מועדפים שנמנו (רפואה, הנדסה או משפטים), הבחירה בלימודי משפטים נעשתה לעיתים פשוט מפני שהיו זמינים למי שלא יכול היה לנסוע לחו"ל או לעקור לחיפה (ללימודי הנדסה בטכניון). ושנית, מסיבות דומות, גם הלימודים ב"שיעורי משפט" המנדטוריים לא היו אופציה זמינה לגבי החתך האופייני של תלמידי בית-הספר התל-אביבי, אם מפני שלא יכלו להרשות לעצמם לעקור לירושלים (בגלל עבודה או משפחה; יש לזכור שמרביתם פרנסו את עצמם, דבר שהתאפשר הודות לכך שבית-הספר קיים לימודי ערב בלבד), ואם בגלל החשש מלימודים בשפה האנגלית, ואפילו מתוך הסתייגות מהקשר עם מוסדות מנדטוריים.

לאור כל זאת, מסתבר שהפרוגרמה של "המשפט העברי" שבית-הספר חרת על דגלו היתה בעלת פונקציה ריטורית יותר מאשר מעשית. בפועל, היתה הקפדה על תכנית לימודים מעודכנת, שכללה את מקצועות המשפט המודרני הדרושים לשמירה על פרופיל "רציני" של לימודים מקצועיים "ברמה גבוהה" (כלשון המרואינים). אמנם הוקצבו ללימוד "המשפט העברי ותולדותיו" יותר שעות מאשר ללימודי "המשפט הרומאי ותולדותיו" (144 שעות, בשלוש שנות לימוד, לעומת 46 שעות, בשנת לימוד אחת, נכון לשנת

1947/48; ראה ספר השנה), אך כל אלה נלמדו במסגרת נטייתו הכללית של בית-הספר להקניית "השכלה כללית", כגון בהיסטוריה, בפילוסופיה ובסוציולוגיה, ולא כשיטה משפטית מעשית אלטרנטיבית. טיפוח האופי הלאומי של בית-הספר והדגש על "חינוך להשכלה" והקניית ידע רחב (שגם התלמידים עצמם ציינו כמייחדים את בית-הספר התל-אביבי) היו דרושים לשם בניית תדמית של "אקדמיות על חשבון מקצוענות יבשה", כאסטרטגית בידול וכמקור ליוקרה, מתוך אופוזיציה למוסדות המתחרים, שהיו יוקרתיים יותר (תחילה "שיעורי משפט" הירושלמיים, שלדברי התלמידים התאפיינו ב"שינון יבש" ללא שאר רוח; ולאחר קום המדינה, הפקולטה באוניברסיטה העברית, שגם אותה מאשים רודי ב"חוסר אקדמיות").

במלים אחרות, הנחיתות הברורה של המוסד התל-אביבי, שלא הוסמך להעניק תארים, אילצה את המעוניינים בו – מורים ותלמידים כאחד! – לדבוק בדימוי של "לימודים לשם העניין ומתוך פטריוטיות". אך מדברי הבוגרים עולה, ששאלת הפטריוטיות וההעשרה הרוחנית לא תמיד היתה רלבנטית, ומכל מקום לא היתה השיקול היחידי או המכריע בשיתוף פעולה זה. אמנם, היתה נשירת תלמידים, וגם מבין המסיימים, לא כולם הגיעו להסמכה, אך נראה שהמוטיבציה העיקרית לבחירה בלימודים היתה השאיפה להכשרה מקצועית, עם תקווה (וסיכוי מסוים) לקבלת הסמכה בסופו של דבר. הסמכה זו הושגה בדרכים שונות: מעטים שיכלו להרשות לעצמם השלימו את לימודיהם בחוץ-לארץ; אחרים קיבלו את הסמכתם, לעיתים בעיכוב של כעשר שנים – רק עם קום המדינה. ואילו לגבי אחרים שימשו הלימודים קרש קפיצה להשתלבות/התקדמות במשרות אחרות, בייחוד במקצועות הפקידות השונים (במפעלים פרטיים, במוסדות ציבוריים, במשרדי עורכי דין, בצבא או בבנקים).

כל אלה מובילים למסקנה, שמוסד זה, כגולת הכותרת של יוזמת "תיכנון התרבות" בשדה המשפט בתקופת היישוב, מילא תפקיד הרבה יותר חשוב מאשר ניסוח פרוגרמה תיאורטית גרידא, והצליח בפועל בהנחת תשתית של הכשרה מקצועית בתחום זה יותר ממה שנוטים להודות. מעניין לציין עוד, שגם ריטוריקת "התחייה" זכתה בכל זאת לחיים מחודשים לאחר קום המדינה, ודווקא בידי החבורה ה"ייקית" שעמדה בראש משרד המשפטים. בנסיבות הפוליטיות החדשות שנוצרו, היה צורך לפתח ריטוריקה ישראלית ייחודית (על פיתוח מאפיינים מיוחדים של כתיבה משפטית עברית ראה אולשן 1978; ששר 1990). וכך, באופן פרדוכסלי לכאורה, על אף אי הצלחתם של אנשי "המשפט העברי", קיבלו ניסוחיהם רלבנטיות מחודשת, הפעם בתוך הממסד גופו.

תל-אביב, ינואר 1999

מראי מקום

- איזנשטדט, שמואל. 4.8.33. "לפעולתנו התרבותית בקרב העליה הגרמנית" הפועל הצעיר ד/40-41: 7-8. בונדי, רות. 1990. פליקס. פנחס רוזן וזמנו (תל-אביב: זמורה-ביתן).
 ברכמן, משה. 12.11.34. "העליה הגרמנית ביישוב". הפועל הצעיר ו/6-7: 11-14.
 גלבר, יואב. 1990. מולדת חדשה. עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948. (ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי ומכון ליאו בק).
 דיקשטיין, פלטיאל. 1946. "תזכיר על בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל אביב" (12 ביוני 1946).
 זלצברגר, עלי ופניה עוז-זלצברגר. 1998. "המסורת הגרמנית של בית המשפט העליון בישראל". עיוני משפט כ"א (2): 259-294.
 זמורה-כהן, מיכל. 1997. רפרטואר אישי. (דביר).
 ידן, אורי. 1990/תש"ן [1951-1948]. "יומן אורי ידן". בתוך: ספר אורי ידן, עורכים אהרון בקר וטנה שפניץ (תל-אביב: הוצאת בורסי), 17-63.
 לבנברג, עליזה. 7.8.56. "האינטליגנציה העובדת והמפלגה", הפועל הצעיר מ"ט/47-48: 15-16.
 להב, פנינה. 1992. "יד הרוקם: יריעת חריות הפרט על פי השופט אגרנט". עיוני משפט ט"ז(3): 475-515.
 לחובסקי, אסף. 1998. "משפט עברי ואידאולוגיה ציונית בארץ-ישראל המנדטורית". בתוך: רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, עורכים: מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר (תל-אביב: הוצאת רמות), 633-659.
 מאוטנר, מנחם. 1993. ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי. (תל-אביב: מעגלי דעת, הוצאה לאור).
 נאמן, אהרון. 1.2.55. "חינוך לחקלאות", הפועל הצעיר מ"ה/9: 7-9.
 נעמן, ח. 29.1.57. "עורכי דין בוועידתם", הפועל הצעיר נ/21: 10.
 ספר השנה של בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, 1948-1949.
 רודי, צבי. 1959. "מיזוג אוניברסיטאי או שחיתות אקדמית". מסמך שנשלח לראש עריית תל-אביב, מרדכי נמיר, 28.12.59 (ארכיון עיריית תל-אביב יפו, תיק מס. ב' 1827).
 שביט, זהר. 1998. הבניה של המרכז של התרבות העברית ביישוב היהודי בארץ-ישראל. (מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית למדעים).
 שחר, יורם. 1992. "יומנו של אורי ידן", עיוני משפט ט"ז(3): 537-557.
 שמיר, רונון. 1998. "לקס מוריאנדי: על מותו של משפט ישראלי". בתוך: רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, עורכים: מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר (תל-אביב: הוצאת רמות), 632-589.
 שפי, רקפת. 1996. "דו"ח ביניים: ההשתייכות התרבותית של המשפטנים והתארגנותה של התרבות המשפטית בישראל מתקופת המנדט עד העשור הראשון למדינה". (הוגש לקרן אקדמיה הלאומית למדעים, אפריל 1996).
 ששר, מיכאל. 1990. חיים כהן שופט עליון. שיחות עם מיכאל ששר. (כתר).
 Ben-David, J. 1955. "Profession and Social Structure in Israel". *Scripta Hierosolymitana* III: 126-152.